

10. ve 11. Asırlarda Coğrafya Eserleri ve Seyahatnamelerde Şam Diyârı The Land of Al-Sham in Geographical Works and Travel Books in the 10th and 11th Centuries

Zafer ÖZDEMİR*

Özet: Günümüzde Orta Doğu coğrafyası olarak adlandırılan ve içerisinde Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin ve İsrail topraklarının bulunduğu bölgeye Orta Çağ'da genellikle Şam ismi verilmektedir. Bulduğu konum itibarıyla stratejik bir öneme sahip olan bu bölge, tarih boyunca birçok devlet tarafından yönetilmiştir. Bu çalışmada 11. asrın sonuna kadar Şam diyarının siyasi tarihine genel hatları ile değinilmiş, sonrasında belirlenen zaman aralığında bölgenin coğrafi sınırları tespit edilmiştir. Şam diyarında bulunan cünd (askeri) merkezleri ve bu merkezlerle bağlı şehirler, bölgenin dağları, nehirleri ve gölleri de çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. İlave olarak ekonomik durumunu yansıtmaması açısından bölgede toplanan vergi miktarları da çalışmada yerini almıştır. Belirtilen konular ile ilgili bilgiler elde edilirken çoğunlukla dönemin coğrafya ve seyahatname tarzında kaleme alınan eserlerinden istifade edilmiştir. Bu bilgiler konularına göre tasnif edilerek ilgili başlıklar altında kullanılmıştır. Sonuçta belirtilen dönemde Şam diyarının durumu genellikle coğrafi kısmen de sosyo-ekonomik açıdan incelenerek bölgenin tarihi olarak önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şam, Cünd, Dağlar, Nehirler, Göller

Abstract: The region, which is today called the Middle East geography and includes Syria, Lebanon, Jordan, Palestine and Israel, was generally called Damascus in the Middle Ages. This region, which has a strategic importance due to its location, has been administered by many states throughout history. In this study, the political history of the land of Al-Sham until the end of the 11th century was mentioned in general terms, and then the geographical borders of the region were determined in the specified time period. The military centers (Jund) in Al-Sham and the cities connected to these centers, as well as the mountains, rivers and lakes of the region, were also included in the scope of the study. Additionally, the tax amounts collected in the region were also included in the study to reflect the economic situation. While obtaining information on the mentioned subjects, mostly the works of the period written in the style of geography and travelogues were used. This information was classified according to its subjects and used under relevant headings. As a result, the situation of the land of Al-Sham in the specified period was examined generally geographically and partly socio-economically, and the historical importance of the region was emphasized.

Keywords: el-Sham, Jund, Mountains, Rivers, Lakes.

* Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Kayseri/TÜRKİYE,
z_ozdemir38@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1813-6187>

Giriş

Medeniyetin Şam topraklarında başladığını ve yine orada sona ereceğini anlatmak için “evvel-i Şam, ahir-i Şam” tabiri kullanılmaktadır¹. Bu ifade Şam coğrafyasının önemini anlatması bakımından değerlidir. Tarih boyunca bu kadar önemli bir coğrafyaya hâkim olan devletlerin ve yaşanan siyasi gelişmelerin İslami dönem öncesinde ve sonrasında nasıl seyrettiği önem arz etmektedir. Bu husus ve çalışmanın ana temasını oluşturan Şam coğrafyası, sınırları, cünd (جند)² merkezleri, şehirleri, dağları, nehirleri, gölleri ile burada toplanan vergilere değinmeden önce Şam diyarının ismi konusunda birkaç farklı rivayete yer vermek faydalı olacaktır.

İyi, hoş anlamlarına gelen ve “yeryüzünün cenneti” olarak nitelendirilen Şam diyarının, Nuh’un oğlu Sâam veya torunlarından Dımaşk adındaki kişinin ismi ile adlandırıldığı rivayet edilmektedir³. Farklı bir rivayette ise Hâm b. Kenan’ın kavminden ayrılıp kuzeye doğru gitmesi sebebiyle “teşe ’abü ’ş-şimâl (تشعب الشمال)” kavramına istinaden Şam diye adlandırıldığı belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda ise bölgede bulunan, kırmızı, siyah ve beyaz arazilerin varlığı sebebiyle bölgeye “benli” anlamına gelen Şam ismi verildiği söylenmektedir⁴. Kaynaklarda Şam kelimesinin diğer bir anlamı da “sol” manasına gelmekte olup Kâbe’nin sol tarafında kaldığı için kendisine bu ismin verildiği ve Iraklıların Fırat Nehri’nin ötesinde kalan topraklara Şam dedikleri zikredilmektedir⁵. Bölgeye Romalılar “Suriye” derken; Araplar “Bilâdü ’ş-Şâm” veya “Arzû ’ş-Şâm” ismini kullanmışlardır⁶. Milattan önceki dönemlerde ise Şam diyarına *Suriye* isminin verilmesi konusunda bölgede Asurluların etkin olmaları sebebiyle burasına Asûriye denilmiştir⁷.

Bölgenin uzun tarihinde farklı isimleri alması ve burada yaşanan hayatın oldukça eski bir tarihe dayanması önem arz etmektedir. Medeniyetin başladığı Şam diyarı araştırmacıların farklı açılardan ilgisine mazhar olmuştur. Bu çalışmada 11. asra kadar Şam diyarının genel tarihine iki başlık halinde kısaca temas edilmiştir. Üçüncü başlık ve alt başlıklarda ise Şam diyarı, coğrafi açıdan ele alınmış, bölgenin sınırları, cünd merkezleri ve bu merkezler içerisinde bulunan şehirleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca bölgede bulunan dağlar ve dönemi itibarıyla aldıkları isimler zikredilmiş, yine burada bulunan nehir ve göller ile bunlara ait özellikler de çalışmada yer almıştır. Son başlıkta ise cünd merkezleri temelinde toplanan vergi miktarları temelinde bölgenin ekonomik durumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma birkaç görsel ile de desteklenerek sonuç bölümü ile bitirilmiştir. Bu çalışmada, genellikle 10. ve 11. asırlar içerisinde müellifler tarafından Şam bölgesine yapılan seyahatler sonucu yazılan eserler ile bölgedeki devlet adamlarının kaleme aldığı eserlerden faydalanılmıştır. Bunun dışında sonraki birkaç asırda bu alanda kaleme alınmış ve bölgenin durumunu yansıtan eserler ile çağdaş çalışma, tez ve ansiklopedik bilgilerden de istifade yoluna gidilmiştir. Kaynaklardan toplanan veriler, ilgili konu başlıkları altında tasnif edilerek yeri geldikçe çalışma başlıkları altında uygun bir şekilde kullanılmıştır. Sonuç itibarıyla belirtilen zaman aralığında Şam coğrafyası genellikle fiziki ve coğrafi açıdan; fakat bunun yanı sıra yer yer sosyo-ekonomik yönlerden de incelenmiş ve bölgenin önemi açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.(fig. 1)

¹ Kemal Öztürk, Yetim Kalan Ülke Suriye (Ankara: Anadolu Ajansı, 2014), 9; Betül Yıldız, “Seyahatnamelerde Şam” (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2018), 4.

² Cünd: Sözlükte “ordu, askeri birlik” anlamlarına gelen cünd kelimesi terim anlamı itibarıyla Şam bölgesinin İslam hâkimiyetine girdikten sonra askeri amaçlı ordu birliklerinin yerleştirildiği merkezler olarak askeri-idari yerleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bilgi için bakınız. Halil İbrahim Yılmaz, “İslam’ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askeri-İdari Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi”, İslam Araştırmaları Dergisi, 45 (2021): 69.

³ Ebu Abdullah Şihabuddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, Mucemu’l-Büldân, 2. Baskı (Beyrut: Darü’s-Sadır, 1995), 2/463; TDV İslâm Ansiklopedisi, Cengiz Tomar, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, “Şam” maddesi; Yıldız, “Seyahatnamelerde Şam”, 4.

⁴ İsmail b. Ali el-Eyyübî Ebü’l-Fidâ, Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü’l-Buldân), çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 197.

⁵ Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed Makdisî, Ahsenü’t-Tekâsîm fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm, ed. M. J. De Goeje, 8. Baskı (Leiden: Beril Matbaası, 1909), 152; Osman Ciner, “El-Makdisî’nin Ahsenü’t-Tekâsîm fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercümesi” (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2018), 159.

⁶ Sebahattin Samur, “Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), 1.

⁷ TDV İslâm Ansiklopedisi, “Şam” maddesi.

İslâm Hâkimiyeti Öncesinde Şam Diyarı

Dımaşk çevresinde yapılan kazılarda burasının MÖ 4000'lere kadar giden bir yerleşim merkezi olduğuna dair kanıtların olduğu söylenmektedir⁸. Tarihi kayıtlarda ise Dımaşk şehrine ait bilgilerin MÖ XV. asırdan itibaren görüldüğü ifade edilmektedir⁹.

Şam coğrafyasına MÖ 2500'lü yıllarda Akadlar, sonrasında ise Sümerler ve Hititler hâkim olmuşlardır. Fenikeliler ise Akdeniz'in kıyısında bulunan Sur ve Sayda gibi önemli şehirlerde ticaret kolonileri kurmuşlardır. Fenikelilerden sonra bölgeye MÖ VIII. asırda Asurlular egemen olmuşlardır. Bir asır geçtikten sonra bölge Babil Krallığı'nın kontrolüne girmiş, MÖ VI. asırda ise Grekler buraya hâkim olmuşlardır. MÖ I. asra girildiğinde Romalılar bölgede hâkim devlet konumuna gelmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra Şam coğrafyası, Doğu Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir. Sonrasında ise bölgeye İslâmî davet gelene kadar burada Sâsânîler ile Doğu Roma devletleri arasında sürekli bir mücadele var olmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu zamanından İslâm'ın hâkim olduğu VII. asrın ikinci çeyreğine kadar Şam coğrafyasında, içerisinde Yunan, Latin, Suriye ve Mısır Kıptî kiliseleri tarzında çeşitli mezheplere ayrılmış bir Hristiyanlık inancı ortaya çıkmıştır¹⁰. Ortaya çıkan bu dini ayrışma, İmparatorluğun bölgede bulunan diğer mezhep mensuplarına karşı sert tutumunu ve ağır vergileri beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda 613 yılında Doğu Roma İmparatorluğunu mağlup eden Sâsânîler, Dımaşk dâhil bütün bölgeye hâkim olmuşlardır. Fakat Sâsânî hâkimiyeti bölgede çok uzun sürmemiş, 628 yılında Doğu Roma İmparatoru Herakleios, düşmanını mağlup ederek bölgeye ve Dımaşk şehrine yeniden hâkim olmuştur¹¹.

İslâm Hâkimiyeti ve Sonrasında Şam Diyarı

Şam coğrafyası İslâm'ın ilk dönemlerinde daha Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken Müslümanların seferlerinin hedefinde olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde, İslâm'a davet için bölgeye gönderilen Müslüman elçinin Hristiyan Gassâniler tarafından öldürülmesi ve Müslümanlara karşı sefer hazırlığı yapılması, İslâm'ın Hicaz yarımadasında yayılması sonrasında İslâmî davetin Şam ve İran coğrafyasına doğru açılma girişimi gibi birçok nedenden Şam ve İran coğrafyasına seferler başlamıştır¹². Görüldüğü üzere Şam ve İran coğrafyasına yapılan seferlerin temelinde İslâmî davetin (tebliğ) bölgeye ulaştırılması, saldırganlığa karşı savunma ve ticari amaçlı ilişkileri geliştirmek gibi çeşitli gerekçeler bulunmaktadır¹³. Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde ilk olarak Doğu Roma hâkimiyeti altında bulunan Şam bölgesi Hristiyanlarına yönelik Müte savaşı yapılmıştır. İslâm'ın Mekke şehri ve bütün yarımada üzerinde hızla yayılması karşısında Doğu Roma İmparatorluğu, Hicaz bölgesinin tamamının işgal edilmesini Şam coğrafyasına hâkim olan Gassânîlere teklif etmiştir. Bu doğrultuda Şam bölgesinde Müslümanlara karşı büyük bir ordu hazırlandığı haberlerinin Medine şehrine ulaşması sonucunda Müslümanlar tarafından bölgeye Tebuk Seferi gerçekleştirilmiştir¹⁴. Fakat bu sefer sırasında iki taraf arasında herhangi bir sıcak çatışma olmamıştır. Sonraki süreçte ise Usâme b. Zeyd komutasında bizzat İslâm'ın Peygamberi tarafından bölgeye bir ordunun gönderilmesi girişimi bölgenin fethinin Müslümanlar için önemini göstermektedir. Tüm bu faaliyetler Hülefâ-i Râşidîn dönemi halifeleri için bölgenin fethinin ne derece önemli olduğunu göstermiştir. Dolayısı ile ilk halife Hz. Ebu Bekir ve halefî Hz. Ömer döneminde bölgenin fethi gerçekleştirilmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) sonrası ilk halife seçilen Hz. Ebu Bekir mürtedlerle olan mücadeleyi tamamladıktan sonra Şam coğrafyasına h.13/634 yılında Amr b. el-As, Şurahbil b. Hasene ve Yezid b. Ebi Süfyan komutasında ordular sevk etmeye başlamıştır¹⁵. Hz. Ebu Bekir bu üç komutanın emrine toplamda

⁸ Yıldız, "Seyahatnamelerde Şam", 5.

⁹ TDV İslam Ansiklopedisi, "Şam" maddesi.

¹⁰ Şefaettin Severcan, Hz. Muhammed İslam Daveti Mekke, (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019) 73.

¹¹ TDV İslam Ansiklopedisi, "Şam" maddesi.

¹² Şefaettin Severcan, Hz. Muhammed Davetten Devlete Medine (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019), 252.

¹³ İsrail Balcı, İlk İslam fetihleri ve Savaş-Bariş İlişkisi (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 78-84.

¹⁴ Severcan, Hz. Muhammed Davetten Devlete Medine, 258; Balcı, İlk İslam fetihleri ve Savaş-Bariş İlişkisi, 94,95.

¹⁵ Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr Taberî, Târihu't-Taberî, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 389; Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm İbn Hazm el-Endelüsî, Halifeler ve Fetihler, çev. Şaban Öz (Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 2004), 3/78.

24.000 asker¹⁶ vermiştir¹⁷. Halife, Amr b. el-As'ı Filistin yönüne, Şurahbil b. Hasene'yi Ürdün tarafına ve Yezid b. Ebi Süfyan'ı ise Dımaşk tarafına göndererek bölgenin fethini üç koldan tamamlamayı hedeflemiştir. Amr b. el-As Filistin civarına gelip burada düşmanın çokluğunu görünce halifeye bir mektup yazarak takviye kuvvet talebinde bulunmuştur¹⁸. Bölgede Müslümanlar ile düşman arasında yapılan ilk savaşın Gazze yakınlarında bulunan Dâsin isimli köy civarında yapıldığı belirtilmiştir. Konuyla ilgili farklı bir rivayette ise ilk savaşın el-Akrabâ veya el-Arabe Savaşı olduğu ifade edilmektedir¹⁹.

Doğu Roma İmparatorluğu hâkimiyetini benimseyen Hristiyan Arap emirlerinin bulunduğu bölgenin farklı kısımlarına Müslüman ordularının hızlı bir şekilde girmeye başlaması ile sonrasındaki süreçte iki taraf arasında önemli savaşlar olmuştur. Burada yapılan savaşların kronolojik olarak sıralaması hususunda kaynaklarda farklı bilgiler olduğunu göz önünde bulundurarak yapılan ilk önemli çarpışmanın h. 13/634 yılında Ecnâdeyn Savaşı olduğu zikredilebilir²⁰. 28 Cemaziyülevvel 13 /30 Temmuz 634 tarihinde 100.000 kişilik Rum ordusuna karşı²¹ yapılan savaşı Müslümanlar kazanınca bölgenin kapıları Müslümanlara açılmaya başlamıştır²². Savaş sonrasında bölgede bulunan Doğu Roma İmparatoru Heraklios, Antakya şehrine çekilmek zorunda kalmıştır. Sonrasında iki tarafın askerleri Vâkusâ bölgesinde tekrar karşılaşmışlar, burada mağlup olan düşman orduları Dımaşk ve Filistin taraflarına kaçmıştır. Vâkusâ'da yapılan ikinci çarpışma esnasında Hz. Ebu Bekir'in vefat haberi ulaşmış, yeni halife Hz. Ömer'in bölgeye başkomutan olarak Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ı atadığı haberleri gelmiştir²³. Farklı bir rivayette ise Hz. Ebu Bekir'in vefat haberinin Yermük Savaşı'ndan sonra Dımaşk şehrinin yeniden kuşatıldığı sırada geldiği belirtilmektedir²⁴.

Hz. Ömer'in halife olması ile bölgedeki fetih faaliyetleri hız kesmeden devam etmiştir. Hz. Ömer, Hâlid b. Velid'i, Ridde savaşlarında gösterdiği başarı, sonrasında kazandığı savaşlar nedeniyle halk arasında efsanevi bir karakter olarak görülmeye başlanması tehlikesi ve Şam bölgesi fetihlerinde elde ettiği ganimetin fazlalığı gibi değişik nedenler ile kumandanlık görevinden azletmiştir²⁵. Yerine Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ı Şam coğrafyasının fethinin tamamlanması için başkomutan olarak atamıştır. Hz. Ömer döneminde Hicri 14 yılı Muharrem ayının başlarında²⁶ (Şubat 635) yapılan Mercü's-Süffer Savaşı'ndaki galibiyet ile Dımaşk şehrinin Müslümanlar tarafından alınması önünde bir engel kalmamıştır²⁷. Bu önemli şehrin fethi, Eylül 635 tarihinde Hâlid b. Velid, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah ve Yezid b. Ebi Süfyan tarafından genel kabule göre sulh yoluyla gerçekleştirilmiştir²⁸. Fetihten sonra Yezid b. Ebi Süfyan, Sayda, Irka, Cübeyl ve Beyrut üzerine yürüyüp bu sahil şehirlerini ele geçirmiştir. Bu fetih hareketlerinde Yezid b. Ebi Süfyan'ın öncü kuvvetlerinin başında kardeşi Muaviye b. Ebi Süfyan bulunmuştur²⁹.

Hz. Ömer'in hilafetinin beşinci ayında Ürdün bölgesinde Aralık 634 tarihinde yapılan Fihl Savaşı³⁰ ile düşmandan 8000 asker bertaraf edilerek buradaki mukavemet gücü kırılmıştır. Sonrasında Ebu Ubeyde komutasındaki İslam ordusu bütün Humus ve Kinnesrin bölgesinin fethini gerçekleştirmiştir³¹. Ecnâdeyn, Fihl ve Mercü's-Suffer savaşlarındaki Müslümanların galibiyetleri ve bölgede hâkim konuma yükselmeleri

¹⁶ Farklı bir rivayette ise 27.000 asker olarak zikredilmiş ve Halid b. Velid'in askerleri ile bölgeye gelmesi ile bu sayının toplamda 36.000 kişi olduğu vurgulanmıştır. Bilgi için bakınız. Taberî, Tarihü't-Taberî, 3/ 399.

¹⁷ Ebu'l- Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud Belâzurî, Fütühu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 157.

¹⁸ Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 28.

¹⁹ Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, 158; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 30; Taberî, Târihu't-Taberî, 3/411; Balcı, İlk İslam fetihleri ve Savaş-Bariş İlişkisi, 112.

²⁰ Celâleddin Suyûtî, Halifeler Tarihi, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2014), 90.

²¹ Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, 163-165.

²² TDV İslam Ansiklopedisi, "Şam" maddesi.

²³ Taberî, Târihu't-Taberî, 3/415; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 31; Şefaettin Severcan, Din-Siyaset İlişkisi Asr-ı Saadet Dönemi (Ankara: Fecr Yayınevi, 2020), 172.

²⁴ Taberî, Tarihü't-Taberî, 3/424; Cahit Külekçi, "Hz. Ömer'in Halid b. Velid ile İlişkisi", içinde Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, ed. Ali Aksu, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 2/ 41.

²⁵ Hacı Ataş, "Hâlid b. Velid'in Komutanlığı ve Azledilmesi", Muş Alpaslan Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi, 3 (2020): 5; Külekçi, "Hz. Ömer'in Halid b. Velid ile İlişkisi", 49-54.

²⁶ Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, 170.

²⁷ TDV İslam Ansiklopedisi, "Şam" maddesi.

²⁸ İbn Hazm el-Endelüsî, Halifeler ve Fetihler, 79 ; Suyûtî, Halifeler Tarihi, 144; el-Hamevî, Mucemu'l-Büldân, 2/ 465.

²⁹ Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, 181; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 34.

³⁰ Hüseyin Algül, İslam Tarihi, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), 2/295.

³¹ Taberî, Târihu't-Taberî, 3/ 449; İbn Hazm el-Endelüsî, Halifeler ve Fetihler, 81.

sürecinde Doğu Roma İmparatoru Heraklius daha öncede belirttiği üzere Antakya şehrine çekilmiş, burada Müslümanlara karşı büyük bir ordu ile hazırlıklarını tamamlamıştır. Heraklius, Şam, Cezire ve İrminiye halklarından oluşan 200.000 kişilik³² ordusu ile Yermük Nehri kenarında Müslüman ordusu ile karşılaşmıştır. Müslüman ordusunun bu savaşta farklı rivayetlere göre 24.000 veya 40.000 kişi olduğu belirtilmiştir³³. Savaş öncesinde Müslümanlar aralarında yaptıkları istişare sonunda oy birliği ile Hâlid b. Velid'i ilk gün için ordu komutanlığına getirmişlerdir. Hâlid b. Velid'in yerinde stratejileri sonunda savaşın seyri Müslümanlar lehine gelişmiştir³⁴. 20 Ağustos 636 tarihinde³⁵ yapılan savaşın neticesi Müslümanların kesin galibiyeti olmuş, rakamlar oldukça abartılı olsa da gayr-i müslimlerden 90 bin kişi³⁶ veya 70 bin kişi³⁷ öldürülürken Müslüman ordusunda 3000 kişi şehit düşmüştür. Yermük Savaşı'na sahabeden 1000 kişi ve Bedir Savaşı'na katılanlardan 100 kişi iştirak etmiştir³⁸. Savaştan önce Müslümanlar tarafından boşaltılmış olan Dımaşk şehri ikinci kez kuşatılarak Aralık 636 tarihinde tekrar ele geçirilmiştir. Yermük Savaşı, Müslümanların Şam ülkesinde kalıcı olmalarını sağlayan en önemli savaş olmuştur. Roma İmparatoru Heraklius ise yenilgi sonrasında Şam diyarını terk ederek başkent İstanbul'a doğru yola çıkmış, giderken Şam coğrafyasına bakarak "*Ey Suriye! Sana selam olsun! Burası düşman için ne güzel bir ülkedir.*" diyerek çaresiz bir şekilde bölgeyi terk etmiştir³⁹. Yermük galibiyeti sonrasındaki süreçte karşısında mukavemet gösterecek bir güç kalmayan İslam ordusu, bütün bölgeyi hızlı bir şekilde fethetmeye başlamıştır. Bölgenin önemli yerleşim merkezlerinden birisi olan mukaddes Kudüs şehri ise Hicri 16. yılda Amr b. el-As tarafından kuşatılmış, halkın ileri gelenlerinin şehri ancak İslam halifesine teslim edeceklerini bildirmeleri üzerine bizzat Hz. Ömer bölgeye gelerek bu mukaddes beldeyi sulh yoluyla teslim almıştır⁴⁰. Aynı yıl içerisinde Kinnesrin bölgesi savaş ile Şam'ın kuzeyinde bulunan Halep, Antakya ve Menbiç şehirleri ise sulh yoluyla fethedilmiştir. Hicri 19. yılda ise kıyı kenti olan Kaysariya savaş yoluyla fethedilmiştir⁴¹.

Hicri 18. yılda bölgede yaşanan veba salgını sırasında başkomutan Ebu Ubeyde b. el-Cerrah vefat edince Hz. Ömer, Yezid b. Ebu Süfyan'ı Şam valiliğine atamıştır. Yezid b. Ebi Süfyan'ın Hicri 18. yılın sonunda (639-640) vefatı ile de Hz. Ömer, Muaviye b. Ebi Süfyan'ı Şam valisi olarak tayin etmiştir⁴².

Hz. Ömer döneminde Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Şam bölgesi valiliğine atanması sonrası, Hz. Osman döneminde halife tarafından yetkileri tüm Şam coğrafyasını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu yetki genişliği sayesinde bölgede Muaviye'nin gücü günden güne artmıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesi sürecinde pasif bir role bürünen Muaviye, sonrasındaki süreçte yeni halife Hz. Ali'ye biat etmeyi reddederek akrabası olan Hz. Osman'ın kanını talep etme gerekçesi ile ciddi bir muhalefet hareketi başlatmıştır. Hz. Ali ile Muaviye arasında gerçekleşen kanlı Siffin Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde Hz. Ali'nin Hariciler tarafından şehit edilmesiyle Muaviye iktidar hedefine bir adım daha yaklaşmıştır. Sonrasında Muaviye'nin Hz. Hasan ile iktidar mücadelesi başlamış, bu mücadele Hz. Hasan'ın Muaviye lehine iktidardan feragati ile sonuçlanmıştır. Muaviye b. Ebi Süfyan, yaklaşık 20 yıllık Şam valiliği sonrasında 661 tarihinde bütün İslam devletinin halifesi olmuştur. Böylece İslam tarihinde Hulefâ-i Râşidîn dönemi kapanmış ve Emevîler dönemi başlamıştır⁴³.

Emevîler döneminde devletin başkenti Dımaşk şehri olmuş, bu sayede bütün Şam bölgesi, İslam coğrafyasında yaklaşık 90 yıl sürecek olan Emevî iktidarı süresince en parlak dönemini yaşamıştır. Fakat Abbasi ihtilali sonrasında Halife Mansur döneminde başkentin Irak bölgesinde kurulan Bağdat şehrine taşınması ile zamanla Şam coğrafyası ikinci plana düşmeye başlamıştır. Bölgede zaman zaman Abbasi iktidarına karşı isyanlar patlak verse de Abbasi halifeleri bu isyanları bastırarak bölgeyi merkezî idareye bağlı kılmışlardır. 10. asrın ortalarından itibaren ise Abbasi halifelerinin zayıflayan otoriteleri neticesinde

³² Farklı rivayetlerde düşman ordusunun sayısının 240.000, 100.000 veya 80.000 olduğu bilgileri de vardır. Taberî, Târihu't-Taberî, 3/ 423; TDV İslam Ansiklopedisi, Mustafa Fayda, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), "Yermük Savaşı" maddesi.

³³ Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, 195; Taberî, Târihu't-Taberî, 3/590; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 35; Balci, İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Bariş İlişkisi 126.

³⁴ Algül, İslam Tarihi, 2/226.

³⁵ TDV İslam Ansiklopedisi, "Şam" maddesi.

³⁶ Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 35.

³⁷ Taberî, Târihu't-Taberî, 3/591.

³⁸ Algül, İslam Tarihi, 2/226.

³⁹ Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, 195; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 35.

⁴⁰ Algül, İslam Tarihi, 2/296.

⁴¹ Suyûtî, Halifeler Tarihi, 145; İbn Hazm el-Endelüsî, Halifeler ve Fetihler, 79; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 36.

⁴² Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, 199-201.

⁴³ Algül, İslam Tarihi, 2/501, 528, 551; Severcan, Din-Siyaset İlişkisi Asr-ı Saadet Dönemi, 388,436.

İslam coğrafyasında yeni hanedanların ortaya çıkmaya başladığı bir dönem yaşanmaya başlamıştır. Bu yeni durumdan Şam coğrafyası da nasibini almış ve bölgede zaman içerisinde Tolunoğulları, İhşidiler ve Hemedâniler gibi yerel iktidarlar ortaya çıkmıştır.

Şam diyarına ilk kez 870 yılında Halife Muhtedî Billah (869-870) zamanında buradaki bir isyanı bastırmak üzere Türk asıllı komutanlardan Mısır Vali vekili olan Ahmed b. Tolun görevlendirilmiştir. Oldukça büyük bir kuvvetle Dımaşk'taki isyanı bastırdıktan sonra Halep tarafına ilerleyen Ahmed b. Tolun, Remle, Hama, Humus, Halep ve kuzeyini hâkimiyeti altına almıştır⁴⁴. 872 yılında Mısır'da iktidarı tamamen eline geçiren Ahmed b. Tolun, sonrasında Şam bölgesine de hâkim olarak 877 yılında Abbasi halifesinden bağımsız bir şekilde müstakil olarak hareket etmeye başlamıştır. Böylece bölgede Tolunoğulları Dönemi (868-905) gerçek anlamda başlamıştır. Ahmed b. Tolun'dan sonra oğlu Humâreveyh Halep bölgesi hâkimiyeti için Abbasi halifesi Muvaffak-Billah ile mücadele etmiştir. Sonrasındaki süreçte Suriye coğrafyasında Karmatî varlığını durduramayan Tolunoğulları, Abbasi halifesinin gönderdiği orduya mağlup olarak tarih sahnesinden çekilmiştir⁴⁵.

Abbasi Devleti'nin ordu kumandanlarından olan Muhammed b. Süleyman'ın 904 yılında Mısır'a gelerek Tolunoğulları devletine son vermesiyle bölge tekrardan Abbasi halifesine direkt olarak bağlanmıştır. Sonraki yaşanan gelişmeler neticesinde Mısır'ın ve Şam diyarının hâkimi Fergana Türklerinden olan İhşidiler Hanedanı olmuştur. Bu devletin kurucusu Muhammed b. Tuğç, halife tarafından 928'de Filistin (Remle) valiliğine, 930'da Şam ve nihayet 935 yılında Mısır valiliğine atanmıştır. 944 yılına gelindiğinde ise Hemedânî emiri Seyfû'd-Devle, Şam coğrafyasının kuzeyinde bulunan Halep şehrini ele geçirerek bütün Mezopotamya'ya hâkim olmuş ve İhşidilerin bölgedeki iktidarına son vermiştir. Bu tarihten itibaren Şam diyarının kuzeyi için Halep şehrinin önemi giderek artmaya başlamıştır⁴⁶. Hemedânî iktidarı, Şam coğrafyasının kuzeyinde Doğu Roma İmparatorluğu ile ciddi mücadele etmiştir. 10. asrın ikinci yarısında oldukça güçlü duruma gelen Doğu Roma İmparatorluğu, Hemedânî emir Seyfû'd-Devle'nin vefatı sonrası, Antakya ve çevresini ele geçirerek Halep şehrini vasal devlet şeklinde haraca bağlamıştır.

Kuzeyde bu gelişmeler yaşanırken İfrikiye'de kurulan Fatımiler nihayet 970 senesinde Mısır'ı ele geçirmiş ve Şam coğrafyasının güneyinde ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. 11. asır Şam coğrafyasında Fatımiler, zaman zaman Doğu Roma İmparatorluğu ile savaşmış; zaman zaman da bölgenin yerel Arap kuvvetleri olan Kays, Kelb ve Tayy kabileleri ile mücadele etmişlerdir. Bu asrın ilk çeyreğinde Kilab kabilesine bağlı olan Mirdâsoğulları ile Fatımi valileri arasında Halep'te iktidar mücadeleleri başlamıştır. Sonrasında Halep şehri, Mirdâsî hâkimiyetine geçmiş; fakat hutbe yine Fatımi halifesi adına okutulmaya devam etmiştir. Halep şehri 1080 yılına kadar Mirdasoğulları'nın hâkimiyeti altında kalmıştır. Öncesinde ise Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071 yılının başlarında düzenlediği Mısır seferi sırasında şehirde hutbe, Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutulmaya başlanmıştır⁴⁷. Böylece Şam coğrafyasının kuzeyinde Selçuklu hâkimiyeti bu tarihten itibaren resmen başlamıştır.

Kuzeyde yaşanan bu gelişmelere karşılık bölgenin güneyinde İhşidî-Fatımi çekişmesi bir süre devam etmiştir. Fatımiler başarısız birkaç teşebbüsün ardından Dımaşk şehrini H.372/M.982-983 tarihinde kesin olarak ele geçirmişlerdir⁴⁸. Bu tarihten itibaren Selçuklu devletine bağlı bir Türkmen beyi olan Atsız'ın 1070 yılında bölgeye gelişine kadar Fatımi iktidarı, özellikle güney Şam bölgesinde ve önemli sahil şehirlerinde varlığını güçlü şekilde sürdürmüştür. Dımaşk şehri Fatımilerin bölgedeki iktidarlarının son yıllarında Ermeni asıllı vali olan Bedrû'l-Cemâli tarafından yönetilmiştir. 1069 tarihinde şehirde Fatımi iktidarına karşı çıkan isyanda birçok bina yanmış ve şehir tahrip olmuştur. Nihayetinde Dımaşk şehri, 1075 yılında Türkmen beyi Atsız tarafından ele geçirilerek burada Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe

⁴⁴ Melek Kurtbaş, "Haçlı Seferlerinde Halep (1097-1124)" (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 20.

⁴⁵ Clifford Edmund Bosworth, İslam Devletleri Tarihi: (Kronoloji ve Soykütüğü Elkitabı), çev. Erdoğan Merçil ve Mehmet İpşirli (İstanbul: Oğuz Yayıncılık, 1980), 56.

⁴⁶ Necmettin Ayan ve Firdevs Özen, "Tarihsel Süreç İçinde Selçuklular Devrinde Halep Kalesi", Turkish Studies 12, 1 (2017): 37.

⁴⁷ Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 12/ 219; Çoşkun Alptekin, Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler) (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985), 3; Hasan Aydın, "İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri 'Zeylû Tarihî Dımaşk' Tercümesi (142-549)" (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 24.

⁴⁸ TDV İslam Ansiklopedisi, "Şam" maddesi.

okutulmuştur. Böylece bir asırdan fazla süredir Fatimî iktidarına sahne olan Şam coğrafyasının güneyi Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir⁴⁹.

Coğrafi Açidan Şam Diyarı

Müslüman coğrafyacılar dünyada yaşanabilir bölgeleri belirli iklimlere ayırmışlardır. Bu ayırım sonucunda yedi iklim anlayışı⁵⁰ büyük oranda bütün coğrafyacıların eserlerinde benimsenmiştir. Yedi iklim içerisinde Şam diyarının yeri ise bir kısmı üçüncü ve bir kısmı da dördüncü iklim bölgesinde olacak şekilde belirlenmiştir⁵¹. Güneyden kuzeye üçüncü iklimin en uzak sınırı Beyrut şehrinde bitmekte; Halep, Kinnesrin ve Suğur bölgeleri dördüncü iklim içerisinde kalmaktadır⁵². Hudûdü'l-Âlem isimli eserde ise dünyada meskûn 51 tane ülke bulunduğu, bunların 45 tanesinin kuzey yarımkürede olduğu ve 6 tanesinin ise güneyde bulunduğu ifade edilerek Şam diyarının Asyatü'l-Kebîr denilen kıtada olduğu belirtilmektedir⁵³. Makdisî (ö.390/1000 civarı) ise yeryüzünü 14 iklim bölgesine ayırmış bunların 6 tanesinin Arap bölgesi olduğunu belirterek Şam diyarını bunlar içerisinde zikretmiştir⁵⁴.

Şam Diyarının Sınırları

Bölgenin sınırlarına bakılacak olursa İslam coğrafyacıları yaşadıkları döneme göre bölge için farklı sınırlar çizmişlerdir. Bu sınırlardan güney, doğu ve batı sınırlarında genellikle benzer sınırlar zikredilirken kuzey sınırında farklılıklar gözlenmektedir. Bu durumun en temel sebebi bölgede İslam'ın hâkimiyetinden sonra özellikle kuzey sınırları dediğimiz Avâsım şehirleri ve suğur bölgelerinde Doğu Roma İmparatorluğu ile mücadeleler ve bu mücadeleler sonucunda yaşanan toprak değişimleri etkilidir. Şam diyarı batısında Rum (Akdeniz) Denizi⁵⁵; doğusunda kırsal, Belkâ, Sarhad, Şam Gutası, Selemiyye, Halep ve Bâlis şehirlerinin doğusuna kadar olan bölge; güneyinde Eyle'den Fırat Nehri'ne kadar devam eden bir hat üzerinde Benî İsrâil sahra hududundan Şevbek, Eyle ve Belkâ bölgelerini içine alan bölgedir⁵⁶. Beyâbân-ı Bâdiye olarak isimlendirilen Dımaşk'ın doğusunda bulunan çölün kuzeyinde ise Mağân, Süleyma, Tedmur ve Hunâsıra ile birlikte Fırat Nehri bulunmakta olup bu kısımlar bölgenin doğu sınırını oluşturmaktadır⁵⁷. Bölgenin kuzey sınırları ise İbn Havkal (ö. 977 sonrası) tarafından Malatya, Hades, Maraş, Hâruniye, Kilis,

⁴⁹ Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 206 ; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, 3. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 72,73; Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk, ve Aksungur (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 40; Özgür Öztürk, "Melikşah Zamanında [1072-1092] Büyük Selçuklu Devletinin Dinî Siyaseti" (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 47,48; Ahmet Ocak, Selçukluların Dinî Siyaseti 1040-1092 (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 198; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye Politikası ve Sonuçları", içinde I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020), 403.

⁵⁰ Yedi İklim Teorisi: Dünyada yaşanabilir bölgeleri ve buralardaki şehirleri yedi iklime ayıran bu teori 10. yüzyıldan itibaren yazılan İslam coğrafya eserlerinde anlatılmıştır. Astrolojik olaylar ve iklimsel farklılıklar temelinde ortaya çıkan "Yedi İklim" anlayışının ortaya çıkışının Hind kaynaklı olduğu ifade edilse de kabul edilen görüşe göre Yunan menşeli olduğu belirtilmiştir. İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-13) coğrafi kozmolojinin oluşumunda önemli bir yeri olan Batlamyus'a (ö. m.168 [?]) ait Geographica adlı eseri tercümesi ile Müslüman coğrafya eserlerine giren yedi iklim anlayışı, Kur'an'ı Kerim'deki yedi gök anlayışının da etkisi ile fazlaca işlenmiştir. Yedi iklim içine giren şehirler genellikle doğu-batı yönünde sınıflanmış bu sınıflamada Şam bölgesi şehirleri genellikle üçüncü ve dördüncü iklim bölgesi içerisinde zikredilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 47, 2 (2006): 195, 196, 241.

⁵¹ el-Hamevî, Mucemu'l-Büldan, 2/463; Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 81; Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, 60; Murat Ağarı, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002), 286 ; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 142.

⁵² Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, 60; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 79.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Duman, Abdullah ve Murat Ağarı, Çev., Hudûdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2.Baskı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020), 36.

⁵⁴ Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, 47; Ağarı, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri, 368,369.

⁵⁵ İslam coğrafyacıları tarafından Rum denizi olarak adlandırılan Akdeniz'in uzunluğu Hudûdü'l-Âlem'de 4 bin mil; Kitâbü'l-Harac'da ise doğudan batıya 5 bin mil ve genişliği üç yerde 600, 700, 800 mile kadar ulaşmaktadır. Ayrıca burada 172 ada olduğu ve hepsinin meskûn olduğu Kıbrıs, Girit, Sicilya, Sardunya ve Mayorka adalarının burasının en büyük beş adası olduğunu belirtmektedir. Bilgi için bakınız. Duman ve Ağarı, Çev., Hudûdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 5; Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 142,143.

⁵⁶ Ebü İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî İstahrî, el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Beyrut: Daru Sâdir, 2004), 55; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâd İbn Havkal, Sûretü'l-Arz (Leiden: Beril Matbaası, 1938), 165; Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 197; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâd İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 3. Baskı (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 147 ; Emine Opçin, "İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi" (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2015), 147; Duman ve Ağarı, Çev., Hudûdü'l-Âlem, 108 ; Ağarı, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri, 343.

⁵⁷ Duman ve Ağarı, Çev., Hudûdü'l-Âlem, 34.

Ayn Zerba, Missisa, Adana ve Tarsus hattı olarak belirtilmiştir⁵⁸. Hudûdü'l-Âlem adlı eserde (eserin 932 dolaylarında yazıldığı ifade edilmekte) kuzey sınırı için genel anlamda Rum sınırlarının olduğu ifade edilmiştir⁵⁹. Ebü'l Fidâ (ö. 732/1331) ise kuzey sınırını Bâlis'ten itibaren Fırat, Necm Kalesi, Birecik, Rum Kalesi, Samsâti Adıyaman, Behisnâ, Maraş, Sis ve Tarsus şehirleri üzerinden bir sınır hattı ile ifade etmiştir⁶⁰. Görüldüğü üzere Şam diyarının kuzey sınırları ile ilgili bilgiler değerlendirildiğinde Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya hattı boyunca oldukça kuzey bölgelere kadar giden bir sınır hattı belirlenmiş, tüm bu bölgelerin güneyinde kalan alanlar Şam diyarına dâhil edilmiştir. 10. asrın ikinci yarısı ve 11. asrın başlarında ise Doğu Roma İmparatorluğu, bugünkü Kuzey Suriye dediğimiz bölgede Antakya, Halep, Bâlis şehirlerinden Fırat Nehri'ne kadar olan hat boyunca bölgenin kuzeyine hâkim olduğu için Şam sınırları kuzey yönünde bir daralma yaşamıştır.

Sınırlar bu şekilde belirtildikten sonra Şam diyarının önemi ve güzelliği ile alakalı kaynakların belirttikleri bazı hususları genel olarak zikretmek yerinde olacaktır. İyilerin diyarı olarak nitelendirilen Şam, toprak bakımından bereketli, sâlihleri, zâhitleri ve mukaddes mekânları çok olan bir bölgedir⁶¹. Ayrıca Şam coğrafyası, ilk kıblenin olduğu mukaddes belde Kudüs şehrinin içinde olduğu, İbrahim, Eyyüb, Davud, Süleyman, Musa, İsa, Zekeriya ve Yahya Peygamber dâhil birçok peygamberin tevhit mücadelesi verdikleri yerlerin olduğu ve dünyada cennetin aktığı en güzel dört yerden birisi olarak anılan Dimaşk Gutası'nın bulunduğu bir bölgedir⁶².

Şam Diyarının Cünd (Askeri) Merkezleri

Şam diyarındaki cünd merkezleri Doğu Roma İmparatorluğu'nun bölge hâkimiyeti sırasında uyguladığı "tema" sisteminin de etkisi ile Hülefâ-i Râşidîn döneminde şekillenmeye başlamıştır. Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde özellikle kuzey sınırı olan Avâsım ve Suğur şehirlerinde bazı değişiklikler de gerçekleştirilmiştir. Neticede genel olarak kaynaklarda belirtildiği üzere Şam diyarı beş merkeze ayrılmıştır. Bunlar; *Dimaşk, Filistin, Humus, Ürdün ve Kinnesrin* merkezleridir. Bu merkezler dışında *Avâsım* denilen sınır şehirleri de ayrı bir merkez olarak zikredilebilir⁶³. Bu merkezlerle ilgili ayrıntılı bilgi ayrı bir araştırma konusu olacağı için burada sadece merkezlere bağlı önemli şehirlerin isimleri zikredilecektir.

Dimaşk cündü; Merkez *Dimaşk* şehri olmak üzere, *Baniyâs, Sayda, Beyrut, Arka/İrka, Atrablus(Trablus), Ba'lebek, Cübeyl, Busra, Ezriat, Amman* şehirlerinden oluşmaktadır⁶⁴. Bu şehirlerin dışında kırsal bölgelerde nahiye tarzında daha küçük yerleşim birimleri de mevcuttur⁶⁵.

Filistin cündü; Merkez *Beytü'l-Makdis* (Kudüs) şehri olmak üzere, *Remle, Gazze, Askalan, Yafa, Arsûf, Kaysariya, Nablus, Beytü Cibrîn* şehirlerinden oluşmaktadır. Bunlar dışında daha küçük yerleşim birimleri de bulunmaktadır⁶⁶.

Humus cündü; Merkez *Humus* şehri olmak üzere, kıyı şehirleri *Lazkiye, Cebele, Antartus, Merakiyye* ve *Bulunyas*; iç bölgelerde ise *Selemiye, Tedmür, Hünâsıra, Kefertâb, Hüsnü'l-Hevâbî, Hama, Şeyzer, Fâmiye/Efamiye, Maaratü Numan, Sevverân, Latmin, Tellemennes, Akberta, Gilâs, Cûsiye, Şâira, Lübnan, Temeh, Celil, Süveyda ve Rafeniye* şehirleri olarak sıralanmaktadır.⁶⁷ Bu şehirlerin bazıları kaynaklarda

⁵⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 165.

⁵⁹ Duman ve Ağarı, Çev., *Hudûdü'l-Âlem*, 108.

⁶⁰ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân)*, 197.

⁶¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 33; el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, 2/463.

⁶² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 151; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 57, 59, 158.

⁶³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 154; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 165; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân)*, 198; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 147; Opçin, "İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi", 146; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 161; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, 343.

⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 54, 154; İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 77; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 72, 162; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebi Yakub İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Buldân)*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021), 140.

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, 301; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 162.

⁶⁶ Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdâdî el-Fârisî İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı, el-Mesalik ve'l-Memalik*, çev. Murat Ağarı, 2. Baskı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019), 76; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Buldân)*, 142-144; Duman ve Ağarı, Çev., *Hudûdü'l-Âlem*, 111; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 54, 154; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 162; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân)*, 198.

⁶⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, 75; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Buldân)*, 137; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 54, 155; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 162.

Kinnesrin cündü veya Avâsım bölgesi içerisinde de gösterilmektedir. Özellikle Halep şehrinin Hemdâniler dönemi ile önem kazanması sonrasında sayılan şehirlerden bazıları Halep'e bağlı şehirler içerisinde belirtilmektedir. Maarratü Numan ve Şeyzer şehirleri bu şehirlere örnek gösterilebilir⁶⁸.

Ürdün cündü; Merkez *Taberiye* şehri olmak üzere, *Sur, Akka, Kades, Lecûn, Beysân*, şehirlerinden oluşmakta olup bu şehirler dışında *Tibnîn, Fahl, Sevâd ve Kâbil* isiminde daha küçük şehirler de mevcuttur⁶⁹.

*Avâsım*⁷⁰ bölgesinin merkez şehri ise sırtını dağa yaslamış ve merkezinden Âsi nehrinin geçtiği *Antakya* şehridir⁷¹. Bölgeye bağlı yerleşim merkezleri ise *Kûrus, Cûme, Menbiç, Tizîn, Bûkâ, Bâlis ve Rûsâfetü'l-Hişâm* isimli idari birimlerdir⁷². *Şeyzer, Efâmiye, Maarratü Numân, Tell Bâşir, Kefertâb ve Selemiye* gibi nispeten biraz daha güneyde bulunan şehirler Humus cündünün şehirleri sayılsa da zaman zaman Avâsım bölgeleri içine de dâhil edildiği görülmektedir⁷³.

Şam diyarının Akdeniz sahilinde bulunan şehirlerini ise İbn Havkal (ö. 977 sonrası) güneyden kuzeye doğru şu şekilde sıralamıştır: Ferman, Meymos, Tebda, Askalan, Mahüz, Yafa, Kaysariye, Akka, İskenderüne, Sur, Azmun, Mahuz, Cibil, Besran, Enfa, Kalemun, Trablus, Antartûs, Merâkiye, Bayyas, Kible, Lazkiye, Karina, Suveyda, Sahra, İskenderun ve Payas şehirleri⁷⁴. Kudâme b. Câfer (ö. 948) ise sahil şehirlerini Hıms-Antartus cündü içinde Banyas, Lazkiye, Cebele, Herbâze; Dımaşk cündü içinde Arka, Trablus, Cübeyl, Beyrut, Sayda, Sarfend kalesi ve Adnun; Ürdün cündü içinde Sur, Akka ve Filistin cündü içinde Kaysariya, Arsuf, Yafa, Askalan ve Gazze olarak zikretmektedir⁷⁵. Ebü'l-Fidâ (ö. 1331) ise güneyden kuzeye Ariş, Gazze, Askalan, Yafa, Kaysariye, Aslis, Cübeyl, Trablus, Antartus, Merakiye, Banyas, Cebele, Lazkiye ve Antakya'nın limanı olan Suveydiye'ye ondan sonra İslam hududunu geçerek İskenderun kapısı ve sonra Payas ve 37,5 enlemindeki Tarsus şehrine kadar kıyı şeridinde bulunan yerleşim birimlerini sıralamıştır⁷⁶. (fig. 1, 2)

Şam Diyarındaki Dağlar

Şam coğrafyasında bulunan dağlar genellikle Akdeniz'e paralel bir şekilde kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Denizden uzak iç bölgelerde ise geniş çöller bulunmaktadır. Seyahatname ve coğrafya eserlerinde bölgedeki dağlar anlatılırken içinde bulunulan zaman ve bölgesine göre dağların hangi isimle anıldığı konularında zaman zaman farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu durum dağ isimlerinde farklılıklar oluştursa da geneli itibariyle benzerlikler oldukça fazladır.

İbn Hurdazbih (ö. 912) Şam diyarındaki dağlardan bahsederken Mekke Medine şehirlerinden geçerek Şam coğrafyasına kadar uzanan dağın Arc Dağı olduğunu, bu dağ silsilesinin Humus'taki Lübnan Dağı ile Dımaşk'taki Senîr Dağı'na bittiğini belirtmiştir. Aynı dağ silsilesinin buradan kuzeye doğru uzanarak Antakya şehrine vardığı ve burada Lukâm Dağı olarak isimlendirildiği belirtilmiştir⁷⁷. Kudâme b. Câfer (ö. 948) ise dördüncü iklim bölgesi içinde zikrettiği Şam diyarında 24 dağın bulunduğunu, bunlardan Dımaşk yakınlarında bulunan Kardağ isimli dağların uzunluğunun 83 mil olduğunu açıklamıştır. Ayrıca 45 mil uzunluğundaki Senîr Dağı ile 100 mil uzunluktaki Lukâm Dağları'nın da bölgenin önemli dağ silsilelerinden olduğunu ifade etmiştir⁷⁸. İbn Havkal (ö. 977 sonrası) eseri Suretü'l-Arz'da, Şam Suğuru ile Cezire Suğuru arasında Rum diyarında Lukâm Dağları'nın bulunduğunu, bu dağların 200 fersah⁷⁹

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 203.

⁶⁹ Ya'kübi, Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Buldân), 141; Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, 54; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 162.

⁷⁰ Avâsım kelimesi sözlükte "korumak, engel olmak; sığınmak" anlamındaki asm (عصم) kökünden türemiş olup âsîmenin çoğulu şeklinde "koruyanlar, müstahkem mevkiiler" anlamına gelmektedir. Bu önemli mevkiiler, müslümanların cihad amacıyla sınırı aşmış düşman topraklarına girdikleri zaman veya gazâdan geri dönerken düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla anılmış yerlerdir. Bilgi için bakınız. TDV İslâm Ansiklopedisi, Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), "Avâsım" maddesi.

⁷¹ Ağarı, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri, 358.

⁷² İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve'l-Memalik, 75; Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, 54, 155.

⁷³ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 203.

⁷⁴ İbn Havkal, Sûretü'l-Arz, 165; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 146; Opçin, "İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi", 145.

⁷⁵ Kudâme İbn Cafer, Kitâbü'l-Harac, 157.

⁷⁶ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 39-41.

⁷⁷ İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, el-Mesalik ve'l-Memalik, 172.

⁷⁸ Kudâme İbn Cafer, Kitâbü'l-Harac, 144.

⁷⁹ Fersah: Yol mesafe ölçüsüdür. Kâmus-i Osmânî'de 3 mil uzunluğundaki mesafe 1 fersah olup, 3 mil uzunluk ise 9.985 metre şeklinde ifade edilmiştir. Bilgi için bakınız. TDV İslam Ansiklopedisi, Yusuf Halaçoğlu, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), "Fersah" maddesi.

uzunluğunda olduğunu belirtmiştir. Lazkiye şehrinden güneye Humus'a doğru Behrâ ve Tenûh dağlarının uzandığı, buradan güneye doğru Şam coğrafyası boyunca bir kolu Kızıldeniz'e diğer kolu ise Mukattam'a kadar uzanan iki dağ silsilesinin devam ettiğini belirtmiştir⁸⁰. Hudûdü'l-Âlem adlı eserde ise Şam diyarında dağların güneyde Benî İsrâil sahrası ile Mısır arasında başladığı, kuzeye doğru Tûr-i Sinâ adında yüksek bir dağ ile devam ettiğini, sonrasında bu dağ silsilesinin kuzey-doğu istikametinde Zuar sınırına doğru girerek Şam diyarı içerisine doğru devam ettiği belirtilmiştir. İlaveten Tûr-i Sinâ'dan Zuar'a kadar olan bu dağın Haricîlerin dağı olduğu, dağın civarındaki halkın tamamının haricî olduğu zikredilmiştir. Zuar'dan Dımaşk sınırına kadar devam eden dağların Belkâ Dağları adını aldığı ve devamında Dımaşk'tan Humus'a kadar Lübnan dağı, Humus'tan Bağrâs'a kadar Dahrâ Dağı ve Tenûh Dağı, Bağrâs sınırından Serîr sınırının başına kadar ise Lukâm Dağı olarak isimlendirildiği belirtilmiştir⁸¹.

Ebü'l-Fidâ Şam coğrafyasında bulunan dağlar ile ilgili eserinde ayrıntılı bilgiler vermiştir. Şam diyarının güneyden kuzeye doğru uzanan kıyı hattı boyunca dağların güney ucunun Safed yakınına vardığını ve burada Kâr Dağı adıyla 59 derece 45 dakika boylam ile 32 derece enlemde konumlandığını ifade etmiştir. Devamında ise bu dağın kuzeye doğru uzanarak Dımaşk'ı geçtiği ve burada Senîr Dağı adını aldığı belirtilmiş olup dağın Dımaşk'a bakan tarafına ise Kasiyûn Dağı⁸² denildiğini kaydetmiştir. Aynı dağ silsilesi Ba'lebek'in batısına doğru uzanıp buranın karşısında Lübnan Dağı adını almıştır. Sonrasında dağ silsilesi Trablus şehrinin doğusuna vararak burada adını Akkâr Dağı olarak almış, oradan Trablus şehrinin bir günlük batısında bulunan Hısn'ül-Ekrâd'a, sonra kuzeye doğru uzanarak Hama, Şeyzer ve Efâmiye hizasında devam ederek burada Lukâm Dağları adını almıştır. Konuyla ilgili Batlamyus'un Kitabü'r-Resm adlı eserinde "Lukâm Dağı'nın 60 derece 50 dakika boylamda ve 35 derece 10 dakika enlemde olduğu, dağın 62 derece boylam ve 37 derece enleme kadar uzandığını nakledilmektedir. Lukâm Dağı kuzeye uzanmaya devam ederek Sahyûn, Şağr, Bağras ve Kusayr'a uğrayıp buradan Antakya'ya varır ki burada Amanos Dağları adını almıştır⁸³.

Şam diyarında var olan dağlardan birisi de Tûr Dağı'dır. İbranice'de Tûr, dağ anlamına gelmekte olup bu isim bazı dağlara özel ad olmuştur ki bunlardan birisi zeytine nispetle Rasul'ayn yakınlarında bulunan Tûr-i Zeytâ'dır. Aynı isimle Kudüs şehrinde de bir dağ bulunmaktadır. Tûr-i Sinâ hakkında ise ihtilaf olup bu dağın Eyle yakınında bulunduğunu veya Şam yakınında olduğu söylenmektedir. Ayrıca Sinâ'nın bu dağın bir taşı veya bir ağacı olduğu da rivayetler arasındadır⁸⁴.

Şam diyarındaki dağlarla ilgili ünlü seyyah İbn Battuta (ö. 1378) Akra Dağı'nın bölgenin en yüksek noktası olduğunu, burasının Türkmen yatağı olduğunu zikretmiştir. Yeryüzündeki dağların en bereketlisinin ise Lübnan Dağı olduğunu ifade eden ünlü seyyah, Lübnan Dağları'nın birbirine paralel iki dağ zinciri şeklinde oluştuğunu, aralarında meşhur Bekâ Vadisi'nin bulunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Dımaşk şehrinin kuzeyinde konumlanan Kâsiyûn Dağı'nın zengin su kaynaklarına sahip ve güzel bahçelerin olduğu bir yer olduğu ve bu dağın sonunda mübarek Rabve'nin bulunduğu da müellif tarafından ifade edilmiştir⁸⁵. Bölgenin dağlarının kuzeyden güneye doğru genellikle kıyıya paralel şekilde iki sıra dağ silsilesi şeklinde uzandığı ve Anti Lübnan Dağları üzerinde konumlanan Hermon Dağı'nın 2814 metre yüksekliği ile Şam diyarının en yüksek noktası olduğu ifade edilmektedir⁸⁶.

Şam diyarı içerisinde yukarıda değinildiği üzere dağlar genellikle kuzey-güney yönünde kıyıya paralel şekilde uzanmakta, bölgenin doğu kesimleri çöl bölgelerinden ve geniş düzlüklerden meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu bölgelerde nüfus oldukça seyrek olup buna karşılık dağların yoğunlukta olduğu, su kaynakları ve verimli arazilerin bulunduğu bölgeler ile kıyı şeridinde nüfusun yoğun olduğu görülmektedir. Sonuçta Şam coğrafyasının kıyı şeridi ve buna paralel olarak uzanan dağlık alanlar ile bu dağlar arasında kalan verimli ve geniş ovalar ve akarsu kenarlarında şehirler kurulmuş, buralarda sosyal ve ekonomik hayat canlı bir şekilde yaşanmıştır.

⁸⁰ İbn Havkal, Sûretü'l-Arz, 166; İstahri, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, 56.

⁸¹ Duman ve Ağarı, Çev., Hudûdü'l-Âlem min Meşrik ilâ Mağrib, 19,20.

⁸² el-Hamevî, Mucemu'l-Büldan, 2/465.

⁸³ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 76,77.

⁸⁴ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 77.

⁸⁵ Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrahim el-Levâtî et-Tancı İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnâmesi, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 123, 129, 148.

⁸⁶ Yıldız, "Seyahatnamelerde Şam", 6 ; Murat Serdar ve Murat Hanar, "Irak-Suriye Coğrafyasında XI. ve XII. Yüzyılda Meydana Gelen Doğal Afetler: Sel, Kuraklık, Deprem", içinde I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020), 182.

Şam Diyarındaki Nehirler

Yukarıda da değinildiği üzere Şam diyarının doğusu geniş düzlükler ve çöl bölgelerinden oluştuğu için akarsu yatakları açısından oldukça fakir bir durumdadır. Buna karşılık bölgenin batısı ise kuzeyden güneye uzanan sıra dağların varlığı nedeniyle akarsular açısından zengin sayılabilecek seviyededir. Bölgedeki akarsu varlığı ile alakalı kaynaklarda oldukça tafsilatlı bilgiler verilmektedir.

Makdisî, İslam coğrafyasında 12'si büyük 15'i küçük olmak üzere 27 nehirden bahsetmiş, 15 küçük nehir içinde ise Şam coğrafyasındaki Ürdün Nehri ile Antakya (Âsi) Nehri'ni zikretmiştir⁸⁷. Başka bir rivayette ise dördüncü iklim bölgesinde bulunan Şam diyarında 24 nehir ve kaynağının bulunduğu zikredilmiştir⁸⁸.

Şam coğrafyasında bulunan önemli akarsulardan birisi *Fırat Nehri*'dir. Bu akarsu bölgenin kuzey-doğu sınırlarını belirlemede, akarsuyun Şam diyarındaki uzunluğu 680 km'yi bulmaktadır⁸⁹. Rum diyarındaki Erzurum'un kuzeydoğusundan doğan Fırat Nehri, Malatya ve Samsat'ı geçerek Rum Kalesi'ne gelir. Oradan Birecik, Bâris, Câber Kalesi ve Rakkâ şehrini geçip doğuya yönelerek Rahbe ve Âne'yi aşarak Irak topraklarına girer. Irak topraklarında önce Habur Nehri sonra Dicle Nehri ile dört kol üzere birleşerek Basra Körfezi'ne dökülür⁹⁰. Fırat Nehri'ne akan kollardan birisi de *Belih Çayı*'dır. Harran arazisindeki Zehebâniye pınarından doğan Belih Çayı, doğuya doğru ilerleyerek Rakka şehrini kuzeyinden geçip şehrin güney tarafında Fırat Nehri ile birleşmektedir⁹¹.

Şam diyarında bulunan en büyük nehirlerden birisi *Asi Nehri*'dir. Bu nehre Hama ve Oronto Nehri de denilmektedir. Nehir ismini, kuzeye doğru aktığı, Rum topraklarından denize döküldüğü veya yatağının oldukça derin olup sulamaya elverişli olmadığı şeklindeki değerlendirmeler sonucunda almıştır⁹². Antakya bölgesinin nehri olduğu ifade edilen Asi Nehri'nin kaynağı Dımaşk arazisi olup⁹³ Kar Dağları arasından devam ederek Antakya şehri içerisine gelerek buradan güneye doğru bir kavis çizerek Süveydiye yakınlarından denize dökülmektedir⁹⁴. Ebü'l-Fidâ nehirle ilgili olarak tafsilatlı bilgi vererek nehrin başlangıcının Ba'lebek'e yakın şehrin bir konak kuzeyinde Ra's denen bir çiftlikten doğduğunu belirtmiştir. Sonrasında kuzeye doğru akarak Cûsiye'yi geçip Humus şehrinin batısındaki Kadeş Gölü'ne, buradan Humus şehrine, oradan da sırasıyla Resten, Hama, Şeyzer şehirlerini geçerek Efâmiye Gölü'ne dökülmektedir. Göl içerisinden bir çıkışla Derkuş üzerindeki Demirköprü'yü aşarak Lukâm Dağı'nın doğusunu geçip Antakya surları önünden ilerleyerek Süveydiye yanında Akdeniz'e dökülmektedir⁹⁵. Asi Nehri'ne birçok akarsu karışmaktadır. Bunlardan birisi *Afrin Nehri* olup bu nehir Rum diyarından çıkarak Râvendân ve Cûme'den sonra Amik Ovası'nda Karasu Nehri ile birleşmektedir. Afrin, Karasu ve Yağra Nehirleri tek bir nehir olarak Antakya Gölü'ne dökülüp buradan Antakya şehrine varmadan şehrin batısında Asi Nehri ile birleşmektedirler. Asi Nehri'nin yatağı derin olduğu için özellikle Hama toprakları üzerinde arazi su dolapları vasıtası ile sulanmaktadır.

Halep bölgesinde bulunan önemli akarsulardan birisi de günümüzde Halep Nehri olarak bilinen *Kuveyk Nehri*'dir. Bu nehrin kaynağı ile ilgili kaynaklarda farklı kayıtlar olsa da⁹⁶ nehrin Dâbık'a 7 mil⁹⁷ mesafede bulunan Sunyâb köyünden doğduğu kabul edilmektedir. 18 mil boyunca Halep'e doğru akan nehir, şehrin içinden geçerek⁹⁸ Kinnesrin'e doğru 12 mil, buradan Merc-i Ahmer'e doğru 12 mil boyunca akmaktadır. Kuveyk Nehri, doğduğu yerden Kinnesrin'in güneyinde bir çukurda kaybolduğu yere kadar toplamda 42 mil uzunluğundadır⁹⁹.

⁸⁷ Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, 19.

⁸⁸ Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 145.

⁸⁹ Serdar ve Hanar, "Irak-Suriye Coğrafyasında XI. ve XII. Yüzyılda Meydana Gelen Doğal Afetler: Sel, Kuraklık, Deprem", 182.

⁹⁰ Duman ve Ağarı, Çev., Hudûd'l-Âlem min Meşrik ilâ Mağrib, 29,30. ; Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 43. ; Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 61,62.

⁹¹ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 62.

⁹² Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 59,60.

⁹³ İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve'l-Memalik, 177.

⁹⁴ Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac, 145.

⁹⁵ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 59,60.

⁹⁶ Geniş bilgi için bakınız. Hayri Alkan, "İslâm Coğrafyacılarında Halep Nehri", Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 6, 2 (2021): 470,471.

⁹⁷ Mil: Bir uzunluk ölçü birimi olup kara mili olarak 1 mil 1.609,3 metredir. Deniz mili cinsinden ise 1 mil 1.852,2 metreye denktir. "Mil", (Erişim Tarihi: 13.11.2022), [https://tr.wikipedia.org/wiki/Mil_\(birim\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Mil_(birim))

⁹⁸ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 227.

⁹⁹ İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve'l-Memalik, 177; Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 227.

Şam coğrafyasının güneyinde “Ğavrı” çukuru olarak bilinen bölgede meşhur *Ürdün Nehri* bulunmaktadır. Şeria Nehri olarak da adlandırılan nehrin Taberiye şehrinin bulunduğu dağın eteklerinden çıktığı söylenir¹⁰⁰. Karmel Dağı’ndan geçerek Banyas Gölü’ne buradan da Taberiye Gölü’ne dökülmektedir. Ürdün Nehri Taberiye Gölü’nden çıkarak Beysan’a ulaşıp oradan Lût Gölü’ne (Ölü Deniz) dökülmektedir¹⁰¹.

Akarsu kaynağı yönünden Şam coğrafyasının en fakir bölgesi olan Filistin cündünde Remle şehri yakınlarından geçen Ebu *Futrus Nehri* bulunmaktadır. Nehrin kaynağı el-Halil dağı altındaki *Mecdelyaba* diye bilinen harap kalenin karşısındadır. Nehir doğudan batıya akarak Arsuf sınırının sonunda Akdeniz’e dökülmektedir¹⁰². Ebu Futrus Nehri küçük bir nehir olup 12 mil uzunluğundadır¹⁰³.

Dımaşk bölgesine bakıldığında bu bölgede *Berâdâ Nehri* bulunmaktadır. Nehir Dımaşk’ın üst tarafından doğarak şehrin içinden geçip bütün bölgeyi sulamaktadır. Sonra iki kola ayrılarak bir kolu bölgenin en uç tarafında buharlaşıp diğer kol ise Ürdün’e doğru bir kavis çizmektedir¹⁰⁴. Hudûd’l-Âlem isimli eserde Dımaşk çevresinde büyük bir nehir olmadığı belirtilmektedir¹⁰⁵. Buna karşılık sonraki asırlarda bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi, muhtemelen Dımaşk’ı kastederek Şam bölgesinde akarsuların bol olduğunu, bölgedeki sekiz büyük nehrin Kasiyûn Dağı ilerisinde bulunan Kâhya Pınarı’ndan doğup bahçeler içinden ilerleyerek sekiz kol halinde Dımaşk’a yayıldığını kaydetmektedir. Müellif, bu akarsuların isimlerini Berdâ, Berîde, Banyas, Kasta, Tûra, Kanatü’l-Mize, Yeşkur ve Adıye olarak zikretmiştir¹⁰⁶.

Kaynaklarda yukarıda ifade edilen akarsular dışında Dımaşk çevresinde *Bânâs*¹⁰⁷, *Mizze* ve *Katat*¹⁰⁸ nehirleri, Kusayr ile Taberiye Gölü arasında *Yermük Nehri* ve üçüncü iklim bölgesinde bulunan Belkâ’nın merkezi konumunda olan harabe durumundaki Amman şehrinin alt tarafında *Zerkâ* isimli nehrin aktığı zikredilmiştir¹⁰⁹.

Şam Diyarındaki Göller

Şam coğrafyası göl bakımından fakir olup dönem kaynaklarında genel anlamda burada iki tane büyük gölden söz edilmektedir. Bunlar *Lût Gölü* (Ölü Deniz) ve *Taberiye Gölü*’dür. Bunlar dışında daha küçük göller olsa da mevsime göre azalıp artan sularının olması sebebi ile kaynaklarda kendilerinden fazla söz edilmemiştir.

Filistin diyarında bulunan Lût Gölü dünyadaki 11 tuzlu gölden birisidir. Suyunun acılığı ve çok tuzlu olmasından, içerisinde hiçbir canlının ve üzerinde hiçbir kuşun barınmadığı bir göl olarak tanımlanmaktadır¹¹⁰. *Lût Gölü*, Filistin’in Beytü Cibrîn idari merkezinde bulunup Buhayretü’l- Meyyite (Ölü Deniz)¹¹¹, Buhayretü’l-Müntihe (Fena kokulu göl) ve Buhayretü’l-Maklûbe (altüst olmuş göl) gibi adlar ile anılmaktadır¹¹². İbn Hurdazbih, gölün bulunduğu bölgenin Yahudi bölgesi olduğunu belirtmektedir¹¹³. Gölün ismi Müslümanlar arasında Hz. Lût’a nispeten Lût Gölü olarak adlandırılmıştır. Gölün içinde ve kıyılarında canlı yaşamadığından ve hakkında ölümcül efsaneler olmasından buraya “Ölüdeniz” anlamına gelen ifadeler de kullanılmıştır. Ayrıca Grek, Roma ve Arap müelliflerin eserlerinde ve Kitâb-ı Mukaddes’de, coğrafi konumu ve fizikî özellikleri sebebiyle bu göl için, “Doğu Denizi”, “Araba

¹⁰⁰ Ya’kûbi, Ülkeler Kitabı (Kitâbu’l-Büldân), 141.

¹⁰¹ Ebü’l-Fidâ, Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü’l-Buldân), 59.

¹⁰² Ebü’l-Fidâ, Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü’l-Buldân) 59.

¹⁰³ Ya’kûbi, Ülkeler Kitabı (Kitâbu’l-Büldân), 142.

¹⁰⁴ Ya’kûbi, Ülkeler Kitabı (Kitâbu’l-Büldân), 138; İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, el-Mesalik ve’l-Memalik, 168; Ebü’l-Fidâ, Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü’l-Buldân), 200; İbn Havkal, Sûretü’l-Arz, 174; Ciner, “Ahsenü’t-Tekâsîm”, 45.

¹⁰⁵ Duman ve Ağarı, Çev., Hudûd’l-Âlem min Meşrik ilâ Mağrib, 53.

¹⁰⁶ Yıldız, “Seyahatnamelerde Şam”, 84.

¹⁰⁷ Ciner, “Ahsenü’t-Tekâsîm”, 53.

¹⁰⁸ İbn Havkal, Sûretü’l-Arz, 174.

¹⁰⁹ Ebü’l-Fidâ, Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü’l-Buldân), 59, 211.

¹¹⁰ Nasır-ı Hüseyin, Sefername, çev. Abdülvehap Terzi, 2. Baskı (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1967), 27; İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, 83; Duman ve Ağarı, Çev., Hudûd’l-Âlem min Meşrik ilâ Mağrib, 6; Fulcherius Carnotensis, Kudüs Seferi, çev. İlcan Bihter Barlas (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 128; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 159.

¹¹¹ Ya’kûbi, Ülkeler Kitabı (Kitâbu’l-Büldân), 144.

¹¹² İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve’l-Memalik, 79; TDV İslâm Ansiklopedisi, Mustafa L. Bilge, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), “Lut Gölü” maddesi.

¹¹³ İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve’l-Memalik, 79.

(Vâdi'l-araba) Denizi", "Sodom ve Gomoro Denizi", "Zuğar Denizi"¹¹⁴," "Humriye (kırmızı soda) Gölü"¹¹⁵," "altüst olmuş göl", "tuz denizi", "zift denizi" gibi çeşitli isimler de kullanılmıştır¹¹⁶.

Lût Gölü Şam'a yakın bir bölge olan Zuğar içerisinde. Zuğar Bölgesi, 57 derece 10 dakika boylamında ve 30 derece enlemleri üzerindedir. Lût Gölü ise 59 derece boylamda ve 31 derece enlemler üzerinde bulunmaktadır¹¹⁷. Göl, karaların en derin yerini oluşturan Ğavr çukurunun bir kesimi içerisinde olup derinliği 790 metreyi aşmaktadır¹¹⁸. Göl içerisinde veya yüzeyinde humera¹¹⁹, hummar (asfalt)¹²⁰, veya klasik kaynaklarda "Lacus Asphaltitis" adıyla anılan "bitüm" denilen bir madde toplanmakta ve bu maddenin Nebatiler zamanında mumyalama işleminde kullanılmak üzere Mısırlılara satıldığı belirtilmektedir¹²¹. Gölün günümüzdeki derinliği ise yaklaşık 304 metre olup göl bu derinlik ile dünyanın en derin hipersalin gölü olma özelliğini göstermektedir¹²².

Lût Gölü'nün uzunluğu 3 günlük¹²³ genişliği ise 2 günlük mesafe olup¹²⁴ göle kuzeyden Ürdün Nehri dökülmektedir. Güneyden ise herhangi bir çıkışı yoktur¹²⁵. Gölün yakınında ise Lût kavminin diyarı vardır. Burası lanetlenmiş bir yer olduğu için ekin, hayvan ve bitki dâhil hiçbir şey yoktur. Bölgede Lût Peygamber'in türbesinin olduğu ve bunun yanında Yakîn Mescidi'nin bulunduğu belirtilmiş, mescidin yakınındaki mağarada Hz. Hüseyin'in kızı Fatma'nın kabrinin bulunduğunu İbn Battuta eserinde belirtmiştir¹²⁶.

Şam diyarının önemli göllerinden birisi de *Taberiye Gölü*'dür. Tatlı su kaynağına sahip olan göl, ğavr bölgesinin başlangıcında bulunup Banyas Gölü'nden gelen Ürdün (Şeria) Nehri buraya dökülmektedir. Taberiye Gölü, 58 derece boylam ve 32 derece enlemler üzerindedir. Gölün güney batısında Taberiye şehri bulunmaktadır¹²⁷. Makdisî eserinde gölün alt tarafında bir köprü bulunduğunu, bu köprüden geçen yolun Dimaşk şehrine gittiğini, Taberiye şehrinin içme suyunu bu gölden temin ettiğini belirtmiştir. Ayrıca gemilerin göl üzerinde seyrettiğini ve balık açısından gölün zengin olup suyunun ise kaliteli olduğunu zikretmiştir¹²⁸. Gölün yüzeyde kapladığı alan hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Sefername adlı eserde gölün 18 mil uzunluğunda ve 5 mil genişliğinde olduğu belirtilmekte; fakat şark coğrafyacılarının gölün uzunluğu ve genişliğini 5'er fersah ölçtükleri dile getirilmektedir¹²⁹. Kitâbü'l-Haraç isimli eserde ise gölün yuvarlak olduğu ve etrafının 33 mil uzunluğa sahip olduğu¹³⁰, dönemin Latin kaynaklarından birisinde de gölün 18 mil uzunlukta ve 5 mil genişlikte olduğu belirtilmektedir¹³¹. Hudûdü'l-Âlem'de gölün uzunluğu 12 fersah, genişliği ise 8 fersah olarak verilmiş¹³², Ebü'l-Fidâ ise gölün uzunluğunun 12 mil, genişliğinin de 6 mil olduğunu belirtmiştir¹³³. Konuyla alakalı İbn Battuta ise gölün uzunluğunun 6 fersah genişliğinin ise 3 fersah olduğunu belirtmiştir¹³⁴. Gölün ölçüleri ile ilgili verilen bilgilerin birbirinden farklı olmasında, müelliflerin bölgeyi farklı zamanlarda ziyaret etmeleri ve bilgileri aldıkları kaynakların çeşitlilik arz etmesinin yanında göl sularının mevsim ve zamana göre artıp azalmasının da etkisi olmuştur.

¹¹⁴ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 59.

¹¹⁵ İbn Havkal, Sûretü'l-Arz, 184.

¹¹⁶ TDV İslâm Ansiklopedisi, "Lut Gölü" maddesi.

¹¹⁷ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 51, 59.

¹¹⁸ TDV İslâm Ansiklopedisi, "Lut Gölü" maddesi.

¹¹⁹ Ya'kübi, Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Buldân), 144.

¹²⁰ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 199.

¹²¹ TDV İslâm Ansiklopedisi, "Lut Gölü" maddesi.

¹²² "Lût Gölü" (Erişim Tarihi 13.11.2022), https://tr.wikipedia.org/wiki/Lut_Gölü

¹²³ 1 günlük mesafe ortalama 25 km'dir. Bilgi için bakınız. İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 12.

¹²⁴ Duman ve Ağarı, Çev., Hudûd'l-Âlem min Meşrik ilâ Mağrib, 6.

¹²⁵ Carnotensis, Kudüs Seferi, 128.

¹²⁶ İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnâmesi, 83.

¹²⁷ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 51; Duman ve Ağarı, Çev., Hudûd'l-Âlem min Meşrik ilâ Mağrib, 7; Carnotensis, Kudüs Seferi, 121.

¹²⁸ Ciner, "Ahsenü't-Tekâsîm", 168.

¹²⁹ Nasır-ı Hüsrev, Sefername, 25.

¹³⁰ Kudâme İbn Cafer, Kitâbü'l-Harac, 145.

¹³¹ Carnotensis, Kudüs Seferi, 115; Mukadder Yıldız, "Fulcheriuc Carnotensis Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi" (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999), 121.

¹³² Duman ve Ağarı, Çev., Hudûd'l-Âlem min Meşrik ilâ Mağrib, 7.

¹³³ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 210.

¹³⁴ İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnâmesi, 91.

Şam coğrafyasında bu iki göl dışında, Dımaşk amilliklerinden Banyas yakınlarındaki *Banyas Gölü* - ki Ürdün Nehri bu gölden çıkarak Taberiye Gölü'ne dökülür-, Ba'lebek'in bir günlük batısında bulunan *el-Bikâ Gölü*, Dımaşk gutasının kuzey doğusunda bulunan *Dımaşk Gölü* ile *Kadeş*, *Efâmiye* ve *Antakya Gölü* de bulunmaktadır¹³⁵.

Şam Diyarındaki Vergiler

Şam coğrafyası ile ilgili kaynaklarda verilen önemli bilgilerden birisi de bölgeden toplanan vergi miktarlarıdır. Bu vergiler bölgenin ekonomik durumu hakkında değerlendirme yapmaya da olanak sağlamaktadır. Şam diyarının farklı eyaletlerinde toplanan vergiler birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu duruma eyaletlerin büyüklüğü, bu eyaletlere bağlı şehir, kasaba ve köy sayısının farklı olması, bölgedeki gayri Müslim varlığı, tarımsal ve ticari faaliyetlerin birbirinden farklı olması gibi çeşitli nedenler etki etmektedir.

Kaynaklarda Müslümanların Şam bölgesini ilk kez fethettikleri Hz. Ebu Bekir döneminde bölgeden alınan cizye miktarı konusunda her şahıs için bir cerîb¹³⁶ ve bir dinar vergi alındığı bildirilmektedir. Hz. Ömer dönemine gelindiğinde ise altın sahibi olanlardan 4 dinar, gümüş sahibi olanlardan ise 40 dirhem alınması kararlaştırılmıştır. Halid b. Velid, Dımaşk şehrinin fethi sonrası şehir halkıyla yaptığı sulh anlaşmasına göre her erkekten bir dinar cizye ve yiyecek olarak bölgede bulunan Müslümanlara bir cerîb buğday, zeytin ve sirke almıştır¹³⁷.

909 ve 918 yıllarında Şam coğrafyası içinde bulunan eyalet ve âmilliklerin toplam vergi tutarının 39 milyon dirhem olduğu belirtilmiştir¹³⁸. Bölgenin vergi gelirleri Ya'kûbî'nin (ö. 905) verdiği malumata göre şu şekildedir: Dımaşk'ın haracı 300 bin dinar, Filistin'in haracı araziler dâhil 300 bin dinar, Ürdün'ün haracı araziler dışında 100 bin dinar, Humus'un haracı araziler dışında 200 bin dinardır¹³⁹. İbn Hurdazbih (ö. 912) Dımaşk'ın haracının 400 bin dinar civarında olduğunu, Filistin'in haracının 500 bin dinar, Ürdün'ün haracının 350 bin dinar, Humus'un haracının 340 bin dinar ve Kinnesrin ile Avâsım haracının ise 400 bin dinar civarında olduğunu ifade etmektedir¹⁴⁰. Kudâme b. Cafer'in (ö. 948) verdiği bilgilere göre Dımaşk cündü âmilliklerinin yıllık gelirinin 110 bin dinar, Filistin cündünün yıllık gelirinin 195 bin dinar, Ürdün cündünün gelirinin 109 bin dinar, Humus âmilliklerinin yıllık gelirinin 128 bin dinar, Kinnesrin ve Avâsım'ın yıllık gelirinin de 360 bin dinar olduğu görülmüştür¹⁴¹. Konuyla ilgili Makdisî'nin (ö.390/1000 civarı) verdiği bilgilerde Kinnesrin ve Avâsım bölgesinden 360 bin dinar, Ürdün bölgesinden 160 bin dinar, Filistin bölgesinden 195 bin dinar ve Dımaşk bölgesinden 400 bin dinar gelir elde edildiği belirtilmiştir¹⁴².

Şam diyarında toplanan vergi miktarlarının 10. asrın başlarına göre bu asrın ortalarına gelindiğinde düştüğü gözlenmektedir. Gelirlerin düşmesinde, bölgede İslamlaşmanın artması ile gayri Müslimlerden alınan cizye ve haraç miktarının azalması, çıkan isyanlar ile merkezî otoritenin zayıflaması, yerel hanedanlar arasında yaşanan iktidar mücadeleleri ve ekonomik faaliyetlerdeki olumsuz gelişmeler etkili olmuştur. Merkezî otoriteyi yeniden temin etmek ve isyanları bastırmak için bölgeye atanan valiler zamanla bağımsız hareket etmeye başlamış ve buradan topladıkları vergileri merkeze göndermek yerine kendi idari ve askeri ihtiyaçları için kullanmaya başlamışlardır. Bütün bu gelişmeler merkezin vergi gelirlerini düşürmüştür.

Sonuç

Tarih boyunca iktidar mücadelelerinin merkezinde olan kadim Şam diyarı, İslam peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'in son dönemlerinde Müslüman ordularının seferlerine sahne olmaya başlamıştır. Hz. Ömer dönemine gelindiğinde bölgenin neredeyse tamamı kısa sürede fethedilerek uzun yıllar devam edecek

¹³⁵ Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân), 51-53.

¹³⁶ Cerîb: Kelime olarak "vadi" anlamına gelen cerîb kavramı, belirli büyüklükte bir arazi parçası için kullanılmış olup kelimenin çoğulu ecribe ve cürbândır. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde ziraî toprakların ve emlakın ölçülmesinde, özellikle haraç topraklarında verginin tayin edilmesinde resmî alan ölçü birimi olarak kullanılan cerîb, 1366,0416 m²'ye denk gelmektedir. Ağırlık ölçü birimi tarzında ise yaklaşık olarak 132 litreye denk geldiği ifade edilmektedir. Bilgi için bakınız. TDV İslam Ansiklopedisi, Mustafa Fayda, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), "Cerîb" maddesi.

¹³⁷ Belâzuri, Fütühu'l-Büldân, 177.

¹³⁸ İbn Havkal, Sûretü'l-Arz, 189.

¹³⁹ Ya'kûbî, Ülkeler Kitabı (Kitâbü'l-Büldân), 137, 141, 142, 145.

¹⁴⁰ İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve'l-Memalik, 75-79; İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, el-Mesalik ve'l-Memalik, 72-77.

¹⁴¹ Kudâme İbn Cafer, Kitâbü'l-Harac, 153.

¹⁴² Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm, 189.

olan İslam hâkimiyeti bu topraklarda başlamıştır. Bölgede sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, İhşîdîler, Hemdânîler ve Fatımîler egemen olmuş, 11. asrın son çeyreğinde ise Selçuklu Devleti'ne bağlı Türkmenler hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Şam coğrafyası jeopolitik konumu, medeniyetlerin beşiği olması ve kadim dinlerin merkezi konumunda bulunması gibi çeşitli etkenler sebebiyle siyasi ve ekonomik açılarından önemli bir bölge olmuştur. Şam coğrafyası bu özellikleri ile tarihin farklı zamanlarında çok sayıda hükümdar, devlet adamı ve âlimi de bünyesinde yetiştirmiştir. Özellikle Orta Çağ'da siyasi ve ilmi açıdan önemli bir merkez olması, insanların değişik amaçlarla yaptıkları seyahatlerinin de bu bölgeye kaymasını sağlamıştır.

10. ve 11. asırda bölge ile alakalı kaleme alınan coğrafya ve seyahatname türü eserlere bakıldığı zaman Şam coğrafyasının sınırlarının oldukça geniş olduğu görülmektedir. Bu tarihlerde sınırlar kuzeyde Toros ve Anti Toros Dağları'nın bulunduğu Tarsus, Adana, Maraş Malatya hattı ile Fırat Nehri'nin batısından Rakka şehrine; güneyde Gazze ve Eyle şehirlerinden Sina Çölü ile Akabe Körfezi'ne, doğuda Şam Çölü'ne kadar uzanmaktadır. Batıda ise Rum Denizi olarak da adlandırılan Akdeniz bulunmaktadır. Dolayısı ile Şam diyarı bugünkü Ortadoğu bölgesi dediğimiz coğrafyanın tamamını içine alan bölgeyi oluşturmuştur. Bu geniş coğrafyanın etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi için bölge, eyalet (cünd) merkezlerine ayrılmıştır. Bu merkezler Dımaşk, Ürdün, Filistin, Kinnesrin ve Humus şehir merkezleri ve bunlara bağlı kasaba ve köylerden oluşmuştur.

Bölgede bulunan dağlar genellikle batı kesiminde toplanmış ve sahil şeridinde paralel olarak kuzey-güney istikametinde uzanmıştır. Dağlar geçtiği bölgelerde Lükam, Lübnan, Anti Lübnan, Karmel, Behrâ, Tenûh, Kasiyûn, Senir gibi çeşitli isimler ile anılmıştır. Bölgenin doğusunda dağlık alanlardan ziyade geniş çöller bulunmaktadır. Bölgenin batısında bulunan dağlar akarsuların da kaynağını oluşturmaktadır. Dımaşk gutasını sulayan Berâdâ Nehri, Humus cündüne ait verimli toprakları sulayan Asî Nehri ve Antakya Ovası'nı sulayan yine Asî Nehri ile Afrin Çayı ve Karasu nehirleri önemli akarsulardan bazılarıdır. Bölgenin kuzey doğusunda Fırat Nehri bulunmakta olup Cezîre bölgesi ile ayrılan sınırı oluşturmaktadır. Şam coğrafyası göl bakımından fakirdir. Bölgede iki tane önemli göl bulunmaktadır. Bunlar; Lût Gölü ve Taberiye Gölü'dür. Lût Gölü sularının acı olması ve içinde canlı barınamaması nedeni ile insanların genellikle faydalanamadıkları bir göldür. Taberiye Gölü ise sularının tatlı olması sebebi ile balıkçılık açısından oldukça verimli olup Taberiye şehrinin su ihtiyacının karşılandığı önemli bir göldür. Bu iki göl dışında mevsim şartları ve zamana göre varlığını sürdüren veya yok olan küçük göllerde bölgede mevcuttur. Diğer taraftan 10. asırda Şam coğrafyasında toplanan vergi miktarlarının bölgenin ekonomik seviyesi ve refah düzeyini göstermesi açısından ne derece önemli olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra bölgedeki siyasi ve ekonomik istikrarı bozucu gelişmelerin vergi gelirlerini olumsuz yönde etkilediği de bir gerçektir. Sonuç olarak Şam diyarı, kadim tarihi ve geniş sınırlara sahip coğrafyası ile 10. ve 11. asırlarda siyasi, sosyal ve ekonomik olarak önemli bir merkez olma özelliğini korumuştur.

Kaynakça

- Ağarı, Murat. "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 47/2 (2006): 195-214.
- Ağarı, Murat. İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
- Algül, Hüseyin. İslam Tarihi. C. II ve IV İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991.
- Alkan, Hayri. "İslâm Coğrafyacılarında Halep Nehri". Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi 6/2 (2021): 464-77.
- Alptekin, Çoşkun. Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985.
- Ataş, Hacı. "Hâlid b. Velîd'in Komutanlığı ve Azledilmesi". Muş Alpaslan Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi 3 (2020): 34-50.
- Ayan, Necmettin ve Firdevs Özen. "Tarihsel Süreç İçinde Selçuklular Devrinde Halep Kalesi". Turkish Studies 12/1 (2017): 33-54.
- Aydın, Hasan. "İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri 'Zeylû Tarihî Dımaşk' Tercümesi (s.142-549)". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Balcı, İsmail. İlk İslam Fetihleri ve Savaş-Bariş İlişkisi. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Belâzurî, Ebu'l- Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud. Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri). Mustafa Fayda tarafından çevrildi. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bosworth, Clifford Edmund. İslam Devletleri Tarihi: (Kronoloji ve Soykütüğü Elkitabı). Erdoğan Merçil ve Mehmet İpşirli tarafından çevrildi. İstanbul: Oğuz Yayıncılık, 1980.
- Carnotensis, Fulcherius. Kudüs Seferi. İlcan Bihter Barlas tarafından çevrildi. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Ciner, Osman. "El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi". Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2018.
- Duman, Abdullah ve Murat Ağarı, Çev. Hudûdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib. 2. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.
- Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ali el-Eyyübî. Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Buldân). Ramazan Şeşen tarafından çevrildi. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Hamevî, Ebu Abdullah Şihabuddîn Yâkût b. Abdullah el-. Mucemu'l-Büldan. 2. Baskı. Beyrut: Darü's-Sadır, 1995.
- Istahri, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. el-Mesâlik ve'l-Memâlik. Beyrut: Daru Sâdır, 2004.
- İbn Battuta, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrahim el-Levâtî et-Tancı. İbn Battuta Seyahatnâmesi. A. Sait Aykut tarafından çevrildi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî. 10. Asırda İslam Coğrafyası. Ramazan Şeşen tarafından çevrildi. 3. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.
- İbn Havkal. Sûretü'l-Arz. Leyden: Beril Matbaası, 1938.
- İbn Hazm el-Endelüsî, Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm. Halifeler ve Fetihler. Şaban Öz tarafından çevrildi. Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 2004.
- İbn Hurdazbih, Ebu Kasım Ubeydullah b. Abdullah. el-Mesalik ve'l-Memalik. Leyden: Beril Matbaası, 1889.
- İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdâdî el-Fârisî. Yollar ve Ülkeler Kitabı, el-Mesalik ve'l-Memalik. Murat Ağarı tarafından çevrildi. 2. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi. Mehmet Keskin tarafından çevrildi. C. XII. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- Kesik, Muharrem. "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye Politikası ve Sonuçları". I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu Bildirileri, 397-411. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020.
- Kudâme İbn Cafer. Kitabü'l-Harac. Ramazan Şeşen tarafından çevrildi. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Kurtbaş, Melek. "Haçlı Seferlerinde Halep (1097-1124)". Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

- Külekcî, Cahit. "Hz. Ömer'in Halid b. Velîd ile İlişkisi". Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri. Ed. Ali Aksu, II:41-54. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Makdisî, Şemseddin Ebi Abdullah Muhammed. Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm. Ed. M. J. De Goeje. 8. Baskı. Leyden: Beril Matbaası, 1909.
- Nasır-ı Hüsrev. Sefernâme. Abdülvehap Terzi tarafından çevrildi. 2. Baskı. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1967.
- Ocak, Ahmet. Selçukluların Dinî Siyaseti 1040-1092. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Opçin, Emine. "İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi". Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2015.
- Öztürk, Kemal. Yetim Kalan Ülke Suriye. Ankara: Anadolu Ajansı, 2014.
- Öztürk, Özgür. "Melikşah Zamanında [1072-1092] Büyük Selçuklu Devletinin Dinî Siyâseti". Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Samur, Sebahattin. "Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Serdar, Murat ve Murat Hanar. "Irak-Suriye Coğrafyasında XI. ve XII. Yüzyılda Meydana Gelen Doğal Afetler: Sel, Kuraklık, Deprem". I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu Bildirileri, 179-96. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020.
- Severcan, Şefaattin. Din-Siyaset İlişkisi Asr-ı Saadet Dönemi. Ankara: Fecr Yayınevi, 2020.
- Severcan, Şefaattin. Hz. Muhammed Davetten Devlete Medine. Ankara: Fecr Yayınevi, 2019.
- Severcan, Şefaattin. Hz. Muhammed İslam Daveti Mekke. C. I. Ankara: Fecr Yayınevi, 2019.
- Sevim, Ali. Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Sevim, Ali. Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah. Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular. Ali Sevim tarafından çevrildi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Suyûtî, Celâleddîn. Halifeler Tarihi. Onur Özatağ tarafından çevrildi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr. Târîhu't-Taberî. Cemalettin Saylık tarafından çevrildi. Cilt 3. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. Cengiz Tomar. 44 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. Hakkı Dursun Yıldız. 44 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. Mustafa Fayda. 44 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. Mustafa Fayda. 44 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. Mustafa Bilge. 44 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. Yusuf Halaçoğlu. 44 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. Mustafa Bilge. 44 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebi Yakub İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih. Ülkeler Kitabı (Kitâbu'l-Büldân). Murat Ağarı tarafından çevrildi. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021.
- Yıldız, Betül. "Seyahatnamelerde Şam". Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2018.
- Yıldız, Mukadder. "Fulcheriuc Carnotensis Birinci Haçlı Seferi Vakayinamesi". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Yılmaz, Halil İbrahim. "İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi". İslam Araştırmaları Dergisi 45 (2021): 69-102.

Figürler

Fig. 1: Şam Bölgesi Fiziki Harita Kaynak Google Maps Düzenleyen Zafer ÖZDEMİR

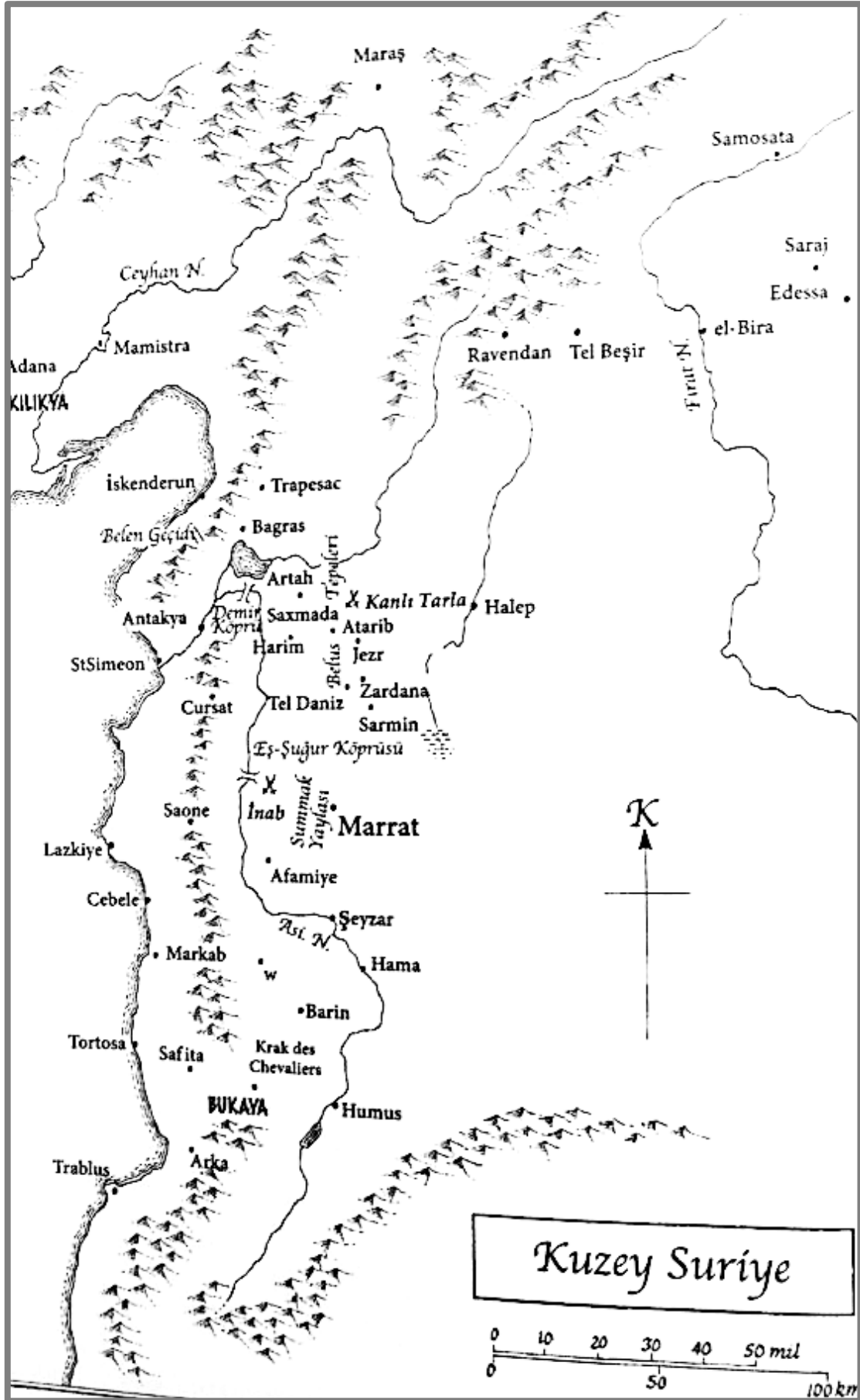

Fig 2: Kuzey Suriye Kaynak Thomas Asbrigde Haçlı Seferleri 2014.

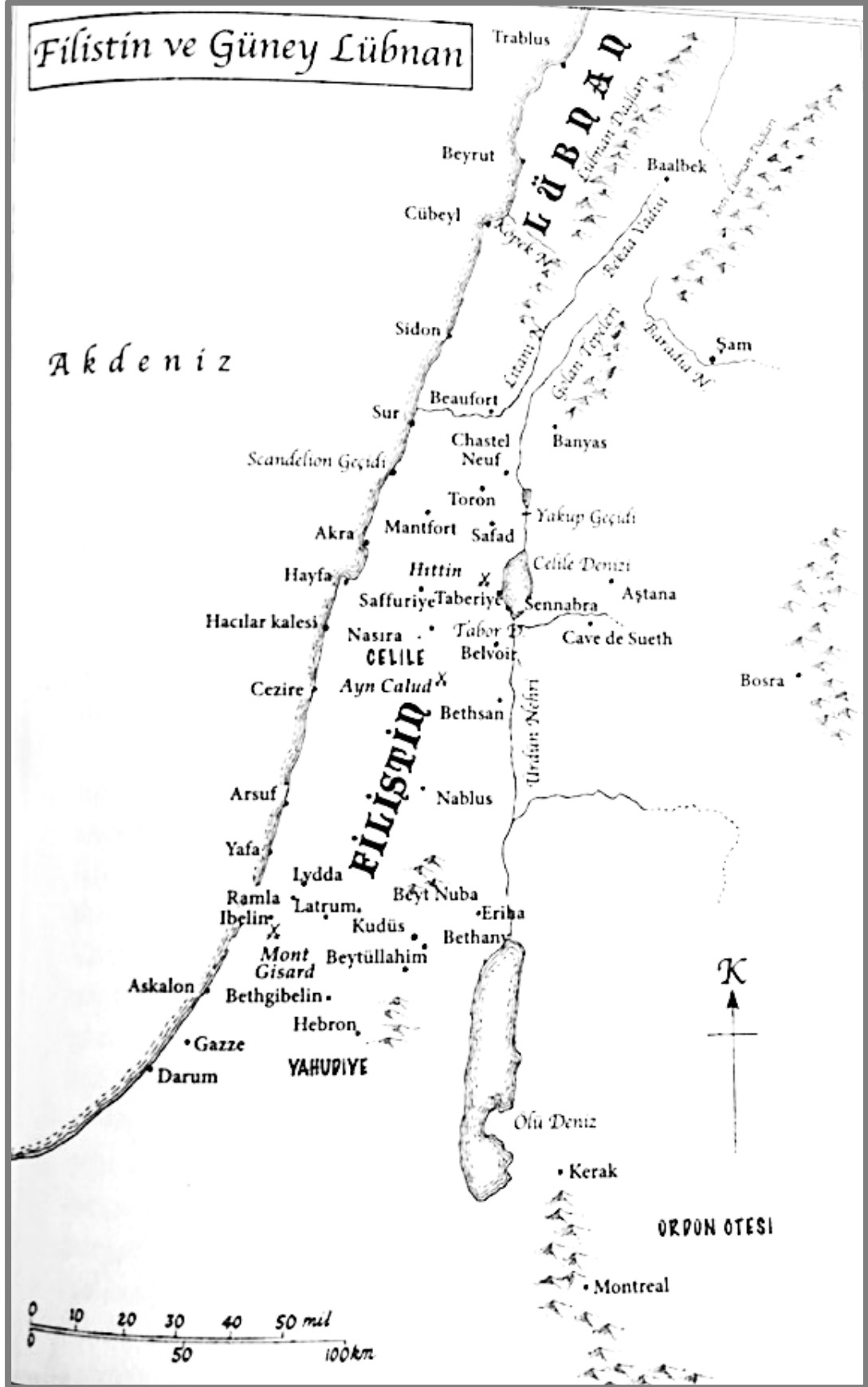

Fig. 3: Filistin ve Güney Lübnan Kaynak Thomas Asbrigde Haçlı Seferleri 2014.